

СТАНОВЛЕННЯ ШКІЛЬНОГО ПРАВОЗНАВСТВА ТА ПРОБЛЕМИ ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ З ПРАВОВИХ ПРЕДМЕТІВ У ХІХ СТОЛІТТІ

Дослідження історії становлення та розвитку шкільної правової освіти в наш час актуалізується пошуком удосконалення форм і методів навчання сучасного правознавства на основі компетентнісного підходу. Крім того, пошук шляхів оптимізації змісту та функцій сучасного шкільного підручника з основ правознавства формує науковий інтерес до шкільних підручників ХІХ ст.

Історія навчання правознавства в закладах середньої освіти в ХІХ ст. знайшла фрагментарне відображення у фундаментальних працях дослідників середньої освіти ХІХ ст. С.В. Рождественського та Г.К. Шміда, в публікаціях учених ХІХ та ХХ ст.: В.Г. Графського, О.І. Каменєва, М.І. Карєєва, С.В. Кодана, В.М. Коровіна, М.С. Лалаєва, К.Й. Малковського, В.М. Пристенського, О.Г. Станіславського, В.А. Томсінова та інших. Але дослідження тенденцій розвитку шкільної правової освіти в зазначений період та вивчення їх впливу на підручникотворення ще залишається поза увагою науковців.

Дана стаття є спробою аналізу тенденцій у підручникотворенні з правових предметів для закладів середньої освіти в контексті розвитку шкільного правознавства як навчального предмета в ХІХ ст.

Поява правознавчих навчальних предметів в школі на більшій частині українських земель пов'язана з освітньою реформою Олександра І на початку ХІХ століття. Уведення правознавства в шкільну освіту мало прагматичну мету – підготувати юнацтво до державної служби. Так, указом імператора від 6 серпня 1809 року, було визначено не допускати до цивільної служби, яка вимагає юридичних знань, людей, що не отримали освіти в училищі. Передбачалося, що одним з «предметів іспитів» буде правознавство, а саме: ґрунтовне знання права природного, римського та цивільного з застосуванням його в межах російського законодавства; відомості з деяких розділів загального права, політичної економії та кримінального права [7, 73].

Теоретичною основою правознавчих шкільних курсів початку ХІХ ст. стали ідеї природного права. Статут навчальних закладів 1804 року впроваджував у гімназіях викладання природного і народного права та політичної економії. Навчання елементарних уявлень про державно-правову систему в губернських училищах (гімназіях) включало викладання в четвертому класі природного і народного права як окремого навчального предмета. І хоча правознавчі дисципліни вводилися у формі спрощеного курсу, вони створювали передумови для початкової підготовки дворян до державної служби.

Показовою в цьому відношенні є навчальна книга Олександра Петровича Куніцина «Право природне» (один з небагатьох вітчизняних оригінальних підручників початку ХІХ ст.). Перша частина цієї праці була видана в Петербурзі в друкарні Й. Іоанесова у 1818 р. та схвалена цензурою. Друга частина вийшла там само в 1819 році і також отримала схвалення цензурного

комітету. Автор у своєму підручнику акцентував увагу на тому, що природне право знаходиться в тісному зв'язку з етикою, політикою, позитивним правом, філософією позитивного права. Саме тому зазначені складові визначалися ним основою суспільствознавчої освіти та детально викладалися у пропонованій навчальній книзі [6, 204]. На початку книги у «предуведомленні» читачеві автор визначив необхідність навчання природного права як основи для осмислення людиною свого статусу в суспільстві. Дослідник пояснив структуру моральної філософії як навчального предмета, поділяючи її на дві складові: «нравоучение» (викладення принципів внутрішньої свободи людини) і «правоучение» (природні закони зовнішньої свободи особи в суспільстві).

Але розвиток ідей природного права та вивчення його основ у закладах освіти формували у свідомості викладачів й учнів небезпечні для самодержавної влади ідеї. Так, у 1801-1802 роках Василем Васильовичем Попугаєвим у контексті положень природного права написана праця «Про народну освіту і її наслідки». Автор вважав, що людина, яка живе в суспільстві, повинна знати своє громадянське призначення та розуміти свій зв'язок із суспільством [1, 88]. Народ, на думку автора, повинен мати політичні й філософські знання про свої права й основи добробуту. Єдиний засіб зробити народ щасливим – це показати йому користь законів, користь упорядкованого правління та громадянських прав, непорушності прав кожного суспільного стану, рівність усіх станів перед законом.

Зрозуміло, що ці ідеї були небезпечні для державної влади Російської імперії.

Тому маніфестом 24 жовтня 1817 року Міністерство народної освіти було реорганізоване в Міністерство духовних справ і народної освіти «щоб християнське благочестя було завжди основою справжньої освіченості» [7, 135], в результаті чого відбулося обмеження змісту та обсягу суспільствознавчих навчальних предметів. Учений комітет Міністерства духовних справ і народної освіти в 1818 році запропонував статистику, політекономію, філософію, естетику й правознавство вивести з програм гімназій, надавши право їхнього викладання лише університетам.

Таким чином, період 1804-1817 рр. у шкільному суспільствознавстві як перший етап розвитку правової освіти характеризувався пануванням ідей природного права, що знайшло відображення у відповідних навчальних предметах і підручниках. Зміст навчального курсу був переважно філософсько-правовим, тому підручники були складними для розуміння і значними за обсягом. Одні й ті самі навчальні книги використовувалися і в університетах, і в закладах середньої освіти.

З реорганізацією гімназій за новим гімназійним статутом від 5 грудня 1828 року викладання правознавчих предметів було остаточно скасоване. Їм на зміну у середні навчальні заклади прийшов курс законознавства («законоведение»). Спочатку цей курс увели в кадетських і пажеських корпусах у 1830 році. У 1837 році новий предмет було введено для гімназій Сибіру, а в 1838 р. у благородному пансіоні Псковської гімназії введено курс практичного законознавства [7, 365].

У 1839 році приклад псковського дворянства взяло за взірець дворянство новгородське. Пізніше курс законодавства було введено в шляхетних інститутах Пензи й Нижнього Новгороду. В 1843 році у гімназії Кишинева, а в 1844 році в гімназіях Оренбурга та Уфи, та в 1846 році в Тульському шляхетному пансіоні й в Астраханській гімназії також було впроваджено аналогічний курс. В усіх постановках про введення законодавства говорилося, що його мета – знайомство з вітчизняним законодавством тих учнів, які планували далі присвятити життя цивільній службі [7, 366].

Програму курсу законодавства розробили вчені Петербурзького університету. Вона включала в себе російські цивільні й кримінальні закони, які потрібно було викладати у двох вищих класах по три уроки на тиждень у кожному з них.

У 1846 році Мінський цивільний губернатор запропонував увести викладання законодавства в закладах Білоруського навчального округу. Міністр народної освіти С.С. Уваров визнав такий захід корисним та узгодив рішення з міністром юстиції і 2 вересня 1847 року імператор видав указ, яким передбачалося створити класи законодавства спочатку в західних губерніях – при гімназіях у Вільно та Мінську, а в великоросійських губерніях – в гімназіях Смоленська, Воронежа та Симбірська. Запроваджуючи уроки законодавства, передбачалося не збільшувати строку гімназійного курсу та обмежити викладання законів тим обсягом, який був апробований в гімназіях Новгороду і Пскова. Вчителям законодавства надали права старших вчителів з оплатою роботи в 500 карбованців сріблом на рік. Ці гроші передбачалося виплачувати з резервних сум Міністерства юстиції. З метою навчально-методичного забезпечення процесу навчання Міністерством юстиції передбачалося безкоштовно надати кожній гімназії, де вивчатиметься законодавство, по одному екземплярові Зводу законів Російської імперії [7, 366].

С.С. Уваров своїм циркуляром від 11 вересня 1847 року запропонував піклувальникам навчальних округів надати свої пропозиції щодо введення правознавчого предмета в гімназійний курс. Але піклувальники не сприйняли цю новацію й міністр циркуляром від 11 березня 1848 року роз'яснив їм, що ідея створення юридичних класів у гімназіях ґрунтується на тому, що не всі випускники гімназій вступають до університетів, де вони могли б для практичного життя отримати правові знання. Більша частина з них після гімназії йде на губернську чи повітову службу без будь-якого уявлення про закони [7, 367]. Саме для цих молодих людей викладання законів в потрібному для них обсязі є необхідним. Виходячи з зазначеного, С.С. Уваров роз'яснив, що в гімназіях викладання законодавства не повинно бути обов'язковим для тих, хто планує вступати до університету. Міністр також зазначив, що запропонована у 1847 році програма курсу може бути скорочена, але за узгодженням з керівництвом навчального округу [7, 367].

Десятого грудня 1848 року піклувальник Петербурзького округу М.М. Мусін-Пушкін запропонував розділити гімназії, починаючи з четвертого класу, на юридичні й латинські відділення. Ця ідея була підтримана директорами столичних гімназій та «вищим начальством» і 21 березня 1849 року були

внесені відповідні зміни в статут гімназій, повітових та парафіяльних училищ 1828 року. Ідея полягала в переході від загальної освіти до спеціальної та в навчанні молоді, яка вирішила присвятити себе військовій чи цивільній службі, замість давніх мов математиці та правознавству [7, 369]. Реформами 1849-1850 і 1852 рр. в Росії були створені гімназії законознавчі, природничо-історичні та класичні. Передбачалося, що законознавство, як особливий урок для тих, хто готується до служби, буде введено в усі гімназії з п'ятого по сьомий клас обсягом п'ять годин на тиждень [7, 371].

Дванадцятого вересня 1849 року з'явився план викладання законознавства в гімназіях і програми для цього предмета, складені професором Петербурзького університету К.О. Неволіним. У пояснювальній записці було зазначено, що мета навчання, час виділений на вивчення законів, рівень розумового розвитку учнів передбачають необхідність обмеження курсу головними частинами чинного законодавства. До них були віднесені такі частини російського законодавства, як: основні закони, статuti про цивільну службу, закони про стани, закони цивільні з включенням цивільного судочинства, закони кримінальні і поліційні з включенням кримінального судочинства.

Передбачалося, що порядок навчання цих складових законодавства буде відповідати теоретичній схемі, традиційній для вітчизняного досвіду навчання юриспруденції, оскільки пропонований порядок відповідав системі Зводу законів Російської Імперії, а, крім того, перед вивченням цивільного законодавства та законодавства про стани було логічним ознайомлення з системою державних органів імперії. Передбачалося, що в п'ятому класі будуть вивчатися основні закони разом зі статутами про цивільну службу та закони про стани; у шостому класі – цивільні закони з включенням цивільного судочинства; у сьомому класі – кримінальні й поліційні закони з включенням кримінального судочинства. У сьомому класі залишався час для ґрунтовної підготовки учнів до підсумкових іспитів з законознавства [7, 371].

Г.К. Шмід зауважував, що такий обсяг матеріалу з розрахунку кількості годин, виділених на вивчення законознавства, був занадто великим для гімназій. У нього викликало здивування, як такий досвідчений правознавець, як К.О. Неволін, спромігся укласти таку малоприсадатну для практичної реалізації навчальну програму [7, 373].

Щодо навчальних книг із законознавства, то 30 грудня 1848 року міністр дозволив використовувати в якості посібника книгу професора С.-Петербурзького університету Миколи Федоровича Рождественського [5]. Г.К. Шмід зауважував, що ця книга не відповідала віковій та рівню розвитку гімназистів, оскільки, згідно вимог навчальної програми, вона була досить об'ємною і складною для засвоєння учнями.

Недосконалість навчальної програми та складність підручника призвели до того, що викладання законознавства не досягло тієї мети, яка була поставлена у 1849 році, коли цей предмет увели в гімназійний курс. У більшості гімназій викладання само собою припинилося, оскільки не знайшлося бажаючих вивчати цей предмет. Не всі навіть отримали Звід законів, який планували розіслати у всі гімназії. Так, наприклад, Казанська гімназія отримала екземпляр

зводу (21 книга) лише в 1858 році, тоді як викладання законознавства в ній припинено 21 травня 1857 року [7, 503].

У контексті реформи освіти 1864 року та прийняття нового статуту гімназій і прогімназій реально був допущений до вивчення лише скорочений курс законознавства. Так, параграф 41 Статуту визначав, що учням вищого класу директор гімназії чи, за його вибором, інспектор або вчитель у короткому викладі за складеним за розпорядженням міністерства підручником чи посібником буде навчати основам державного устрою, основним законам імперії, які стосуються верховної влади, характеризувати місце і функції різних державних установ та значення основних цивільних та кримінальних законів. Державна рада при цьому звертала увагу міністра народної освіти на необхідність забезпечення викладання законознавства з метою формування законослухняних підданих [7, 470].

Але в кінці 60-х років викладання законознавства фактично було відмінене. За звітом 1867 року зроблено висновок, що в дидактичному та в практичному відношенні не можна очікувати користі від короткого, спішного і неґрунтового вивчення в гімназіях цього предмета. Крім того, для викладання законознавства в гімназіях були відсутні підготовлені юристи, які здатні слідкувати за всіма змінами в чинному законодавстві. На цій підставі викладання зазначеного предмета в гімназіях припинене і Статутом 1871 року не було відновлене.

Таким чином, періоди з початку 30-х рр. до кінця кінця 50-х рр. ХІХ ст. та 1864-1871 рр. можна визначити як етап підготовки до введення та практичне впровадження в навчання гімназійного курсу законознавства. На відміну від першого етапу розвитку шкільного правознавства у ХІХ ст. цей етап характеризувався прикладною спрямованістю правової освіти, що відобразилося і в навчальній програмі, і в підручниках. Але значний обсяг і складність програмного матеріалу та методична недосконалість підручника, який перетворився на конспект Зводу законів імперії спричинили відторгнення педагогічною громадськістю цього навчального предмета.

Реанімація курсу законознавства у середній освіті в другій половині ХІХ ст. пов'язана з системою військових навчальних закладів: кадетських і пажеських корпусів. У 1889/90 навчальному році, за вказівкою імператора в склад навчального курсу кадетських корпусів увели основи законознавства. Головною метою цього навчального предмета вважалося вивчення правильних і ясних понять про суспільні відносини, набуття знань про державну владу і про закон як про сутнісні елементи будь-якого суспільного співіснування. Крім того, передбачалося, що елементарні юридичні знання допоможуть кадетам у подальшому вивченні правових наук.

Викладання законознавства здійснювалося на основі нової програми К.Д. Кавеліна та підготовленого професором Військово-юридичної академії О.О. Мушніковим підручника [2].

Ідеї, закладені в законознавчі курси для військових, були для того часу передовими і, фактично, в дещо зміненому вигляді використовувалися в підручникотворенні радянською школою. Так, передбачалося, що вихованцеві війсь-

ково-навчального закладу не стільки було потрібно запам'ятовувати значну масу фактів з вітчизняного законодавства, скільки необхідно формувати поняття про природу права і закону, про правові основи державного будівництва, а вже потім отримувати знання про вітчизняне законодавство.

Викладачі були зобов'язані давати вихованцям не тільки знання, а й формувати правові навички і вміння. Для цього від педагогів вимагалось детально пояснювати систему вітчизняних законів, вчити вихованців працювати з томами Зводу законів, уміти знаходити необхідні нормативні акти. Тому підручники з законознавства почали виконувати не лише інформативну, а й систематизуючу та організаційно-процесуальну (за В.Г. Бейлінсоном) функції і стали необхідним елементом нової методики правової освіти.

Саме такими підручниками законознавства у військових навчальних закладах другої половини ХІХ століття були книги О.О. Мушнікова, написані ним за дорученням Головного управління військово-навчальних закладів [2-4].

Але викладачі ще продовжували використовувати книги «попереднього покоління»: М.Ф. Рождественського, О.М. Добровольського та М.С. Бакшеева.

Період з 1889 р. до початку ХХ ст. став новим етапом у розвитку шкільного законознавства. Програма та підручники на цьому етапі розвитку правової освіти передбачали поєднання теоретичних знань з курсу теорії та історії держави і права з прикладними знаннями з різних галузей законодавства. Крім формування знань, підручник повинен був допомагати вчителю формувати вміння і навички у правовій сфері.

Хоча основна мета впровадження шкільних правових предметів протягом ХІХ ст. була абсолютно прагматична – підготовка юнацтва до цивільної чи військової служби, шкільне правознавство протягом ХІХ ст. пройшло три етапи свого розвитку. У залежності від внутрішньополітичної ситуації в країні, від потреб державного замовлення на правову освіту, від тенденцій у розвитку правової університетської науки правові предмети пройшли шлях від загально-теоретичного курсу природного права, через етап прикладного законознавства до етапу поєднання теоретичних основ держави і права з вивченням і формуванням навичок практичного застосування норм чинного законодавства. Відповідно до змін у цілях та завданнях предмета змінювалися і підходи до змісту, структури і функцій підручників: від філософсько-правової книги (напр. – книга О.П. Куніцина), через прикладний посібник з законознавства (напр. – книга М.Ф. Рождественського), до комбінованого підручника, що містив як науково-теоретичні знання, так і прикладну частину з елементами чинного законодавства (напр. – книга О.О. Мушнікова).

Якщо на початку ХІХ ст. підручник з правового предмета був складним за мовою викладення матеріалу та одночасно розраховувався на використання як в системі вищої освіти, так і в закладах середньої, то на кінець століття – це оптимальна за обсягом (біля 200 сторінок) та відповідна віковій учня навчальна книга, яка крім інформативної функції виконувала систематизуючу та організаційно-процесуальну функції. Структурно підручник охоплював основні загальнотеоретичні знання з курсу теорії держави і права та з відповідних галузей законодавства. Така структура навчальної програми і навчальної книги збе-

реглася протягом усього ХХ століття (див. підручник «Основи радянської держави і права») й авторами вітчизняних навчальних програм та підручників (І.І. Котюк, І.Б. Усенко) з основ правознавства репродукується досі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антология педагогической мысли России первой половины XIX в.(до реформ 60-х гг.) / Сост. П.А. Лебедев. – М.: Педагогика, 1987. – 560 с.
2. Мушников А.А. Основные понятия о нравственности, праве и общежитии. Курс законоведения для кадетских корпусов. – СПб., 1889. – 292 с.
3. Мушников А.А. Основные понятия о нравственности, праве и общежитии. Курс законоведения для кадетских корпусов. – 2-е испр. изд. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1894. – 144 с.
4. Мушников А.А. Русские военно-уголовные законы в связи с законами общеуголовными: Курс законоведения для старших классов и военных юнкерских училищ / Мушников А. – 3-е изд., испр. – С.-Пб.: Воен. тип., 1902. – 227 с.
5. Руководство к российским законам / Сост.: Н. Рождественский, э.-орд. проф. С.-Петербур. Ун-та, д-р законоведения. – СПб: Тип. Э. Праца, 1848. – 509 с.; Изд. 2-е доп. – СПб: Тип. Э. Праца, 1849. – 623 с.; Изд. 3-е доп. – СПб: Тип. Э. Праца, 1850. – 674 с.; Изд. 4-е доп. – СПб: Тип. Э. Праца, 1851. – 692 с.
6. Русские просветители (от Радищева до декабристов). Собр. произвед. в двух томах / Под ред. И.Я. Щипанова. – Т. 2. – М.: Мысль, 1966. – 477 с.
7. Шмид Г.К. История средних учебных заведений в России. Пер. с нем. А.Ф. Нейлисова. – С-Пб.: Типография В.С. Балашева, 1878. – 684 с.